

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2-311.6.09

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2019.2-2/12>**Бужикова Т. О.**

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ЖАНРОВІ МОДИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИКО-ПРИГОДНИЦЬКОЇ ПОВІСТІ 1920–1930-Х РР.

У статті аналізуємо еволюцію історико-пригодницької прози, зокрема простежуємо розвиток української історико-пригодницької повісті та робимо спробу виокремити її жанрові модифікації.

Ключові слова: жанр, історична проза, історико-пригодницька повість, модифікації.

Постановка проблеми. Пригодництво як одна з продуктивних рис літератури про минуле поступово сприяло формуванню нового типу творів – історико-пригодницьких романів (повістей), що набули широкої популярності у світовій культурі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню історії, поетики української історичної прози вітчизняними письменниками присвячена значна кількість наукових розвідок (Л. Александрова, С. Андрусів, Є. Баран, А. Гуляк, З. Голубева, І. Денисюк, В. Дончик, М. Ільницький, Ф. Кейда, Г. Павленко, В. Разживін, Л. Ромащенко, Т. Салига, М. Сиротюк, В. Фашенко, В. Чумак та інші). Ґрунтовністю вирізняються історико-літературні праці, що стосуються питань типології повісті, специфіки її розвитку, жанрово-стильового діапазону, сюжетно-композиційної структури, образотворчої системи – Т. Бледних, К. Ганюкової, І. Голубовської, Н. Горбач, С. Дзюрман, В. Николаєнка, Д. Пешорди, В. Поліщука, О. Проценко, О. Тарасової та інших. Значним досягненням у системному аналізі та типологічному порівнянні історичних творів є монографія М. Сиротюка «Українська історична проза за 40 років». Проблем жанрової диференціації творів про минуле, генези й типологічних особливостей української історико-пригодницької белетристики торкається у своєму дослідженні «Проблематика і художні особливості історичної прози Віталія Кулаковського» Л. Ющенко.

Постановка завдання. За влучним висловом І. Дзюби, «лінія історико-пригодницька ще не

дуже простежена, як і місце пригодницьких елементів в історичній белетристиці взагалі. Твори, що так чи інакше тяжіють до пригодництва, здебільшого розчиняються в загальному понятті: історична проза» [4]. Про це свідчить і той факт, що М. Сиротюк [8] у своїй монографії, досліджуючи жанр роману, принагідно аналізує й історичні повісті Г. Бабенка, С. Божка, М. Горбаня, О. Соколовського В. Таля.

Л. Ющенко, вивчаючи проблему історичного жанру, подає власну класифікацію, в якій узагалі не відмежовує історико-пригодницький роман від історико-пригодницької повісті. Такий підхід свідчить про тенденцію до вживання більш широкого поняття – історична проза (белетристика).

Зважаючи на різноманітність підходів до систематизації творів про минуле, маємо на меті виокремити та проаналізувати жанрові різновиди української історико-пригодницької повісті 1920–1930-х рр., враховуючи попередні надбання літературознавчої науки.

Виклад основного матеріалу. Вичленувати ознаки історико-пригодницького жанру взагалі й історико-пригодницької повісті зокрема за досить умовного розмежування оповідання, повісті й роману на жанровому рівні надзвичайно важко. У більшості довідкових і літературознавчих джерел під час визначення повісті автори не вказують на існування її жанрових різновидів. Відсутність критичних джерел щодо поділу історичної повісті спонукає проводити аналогії з романом.

Сучасні класифікації історичних художніх творів переважно ґрунтуються на тематиці твору та художньо-композиційній структурі текстів. Наприклад, І. Варфоломеєв, взявши за основу поділу співвідношення між фактом і домислом та вимислом, виділяє історико-романтичні, історико-реалістичні та історико-нарисові модифікації історичного роману. Основою класифікації Л. Александрової є композиційні функції історичної особи, на основі яких дослідниця вибудовує такий типологічний ряд: власне історичний роман (головні герої є реальними історичними особами); художньо-історичний (визначні події минулого висвітлюються через долі вигаданих персонажів); історико-біографічний (сюжет твору співвіднесений із життям головного героя (реальної видатної особистості) й обмежений його тривалістю).

У монографії «Сучасний зарубіжний роман» А. Бакланов, спираючись на специфіку історичного конфлікту та його трансформації в художній конфлікт, розрізняє такі романи: історично-соціальний, історично-філософський, історично-біографічний, історично-документальний та історично-фольклорний романи.

А. Ткаченко за часовими рамками виникнення того чи іншого твору виділяє «в стародавні часи – античний роман; у Середньовіччі – лицарський роман, у добу Відродження – пасторальний та преціозний, авантюрний (або крутійський), готичний (або роман жахів); просвітницький роман виховання, романтичний, реалістичний, натуралістичний, соцреалістичний, модерністський і постмодерністський, антироман. А за лінією тематичною – родинний, пригодницький, науково-фантастичний, соціально-побутовий, історичний, філософський, утопічний (і антиутопічний), біо- і автобіографічний, детективний, «виробничий»...» [11, с. 87]. Дослідник зазначає: «... Деякі з історичних типів належать лише до свого часу (лицарський, просвітницький), інші, трансформувавшись, культивуються й досі (авантюрний – пригодницький, життє – біографічний)». [11, с. 88].

Вважаючи головною ознакою класичного історичного роману «поєднання авантюристичності та історизму», Н. Тамарченко виокремлює такі різновиди історичного роману: авантюрно-психологічний, авантюрно-філософський, народно-епічний [10]. М. Слабошпицький пропонує таку класифікацію: історико-сучасний роман, культурно-історичний, роман-притча, пригодницький та детективний роман на історичному матеріалі [9]. І. Дзюба пропонує розподілити історичну прозу на історико-біографічну, історико-культурознавчу, історично-

пізнавальну, історико-пригодницьку, історичну хроніку [4].

А. Подолинний, розглядаючи пригодницький жанр в українській літературі першої половини ХХ століття, зазначив: «Дотепер немає, по суті, стрункої теорії та історіографії тогочасної пригодницької літератури. Тому ще й досі навколо неї тривають суперечки, висловлюються протилежні думки. [Деякі науковці] відносять до пригодницьких вузьке коло творів, наперед відмовляючи їм у художності, соціальній значущості...» [6, с. 9].

Жанрові різновиди повісті знаходимо у дослідників діаспори. Зокрема, Д. Нитченко виокремлює історичну, науково-фантастичну, соціально-побутову, пригодницьку та біографічну повісті [5, с. 62].

Про пригодницький елемент під час визначення жанрових модифікацій саме історичної повісті згадує К. Ганюкова. У жанрово-тематичному різновиді «історична повість» дослідниця виділяє такі модифікації: історико-художня, художньо-історична, історико-пригодницька та філософсько-історична повість. Дослідниця вказує на перевагу ліричної сюжетної лінії та класицистичне розуміння історії як анекдоту в історико-художній повісті; значну увагу до документальної основи, зокрема, у висвітленні козаччини в художньо-історичній повісті [3, с. 22]. Для історико-пригодницької повісті характерні «перипетії белетристично-пригодницького сюжету», а філософсько-історична повість вирізняється філософським трактуванням взаємин людської особистості з історією та суспільством, проблемами влади [3, с. 22].

Поєднавши класифікації К. Ганюкової та С. Андрусів, яка, у свою чергу, поділяє історичні твори на художньо-історичні, історико-художні та художньо-документальні [1, с. 16.], В. Разживін поділяє історичну прозу на історико-пригодницьку (вигадана історія втілена у вигаданих персонажах, які переживають наймовірну кількість пригод-авантюр), власне історичну (значна увага до документа, велике коло реальних історичних персонажів, однак заважають романтична манера зображення та авантюристичний сюжет) та історико-біографічну [7].

Наявність кількох систем класифікацій, які значно відрізняються одна від одної, дає можливість стверджувати, що жанр історичної прози є в процесі розвитку, окремі його підвиди ще формуються. Взагалі, на думку В. Разживіна, «варто говорити про окремий жанровий різновид лише в тому разі, коли характерні для нього риси можуть бути віднайдені у творах різних письменників або

хоча б у кількох творах одного автора» [7]. Зважаючи на тематично-сюжетний підхід, фабульний розвиток подій у творі та художню структуру текстів, можемо стверджувати, що історико-пригодницька повість не являє собою єдиної жанрової цілісності. В її межах можна виділити такі модифікації, як соціально-психологічна, документальна, детективна історико-пригодницька повість.

Головною типологічною особливістю соціально-психологічної історико-пригодницької повісті є художня спрямованість на широке охоплення дійсності, глибоке її дослідження. Їй притаманні такі риси, як наявність значної кількості описів, підвищена увага до звичаїв, суспільно-побутового середовища, повсякденного побуту, поведінки та психології персонажів. Наприклад, А. Чайковський у повісті «На уходах» відтворює насамперед історичний колорит, зображуючи один із епізодів козаччини – утворення слобід у Наддніпрянщині селянами під час татарських нападів на південні степи України. М. Білоус-Гарасевич зазначає: «Жодна лекція про ухадників з точними історичними даними та висвітленням не дасть тієї живої уяви, що повість А. Чайковського «На уходах». Вона переносить читача в повне небезпеки й героїзму тодішнє життя в нашій країні, а при тому й його буднів» [2, с. 172].

Характери цього різновиду повісті – внутрішньостатичні. Незважаючи на те, що з ними відбуваються певні зовнішні зміни, однак вони не є наслідком розвитку чи еволюції і не суперечать стереотипам поведінки, сформованим суспільним прошарком або соціальною групою, до якої вони належать. Їх життя моделюється в усіх деталях і подробицях. Герой соціально-психологічного різновиду історико-пригодницької повісті (реальний або вигаданий) – самодостатня психологічна одиниця, якій притаманні саморух і саморозвиток.

Специфіка пригодницької літератури як літератури дії з найбільшою визначеністю проявляється саме у соціально-психологічній історико-пригодницькій повісті: її герой майже завжди перебуває в таких обставинах, коли все вирішує швидкість дії, миттєвість реакцій, коли ореол ризику надає значної цінності всім його якостям і діям. Тут пригода є домінантою в побудові образу і сюжету.

Документальна історико-пригодницька повість, на відміну від соціально-психологічної, характеризується переважним інтересом до однієї сфери життя, в якій розгортаються пригоди героїв. Синтез документальності і художності – одна з типологічних рис цього різновиду повісті. Більшість із них заснована на документальному матеріалі

(А. Чайковський «Перед зривом», І. Крип'якевич «Під прапори Хмельницького»).

Головним жанроутворюючим елементом у документальній історико-пригодницькій повісті є героїчна спрямованість. Категорія героїчного в ній зазнає своєрідної трансформації: героїзм тут – професійний ознака, свого роду норма поведінки. Повісті цього жанрового різновиду користуються особливим успіхом у підлітків, оскільки вони оповідають про реальні події, реальну героїку подвигу, про мужніх і шляхетних героїв, що володіють винятковою силою.

Ототожнювати детективну історико-пригодницьку повість із соціально-психологічною та документальною (як це робиться в деякій критичній літературі) неправомірно. Відмінності пов'язані зі змістовною сутністю кожного жанрового різновиду. Змістовна сутність детективу поряд із пригодницьким розгортанням подій полягає в роздумі. Русійним механізмом детективної історико-пригодницької повісті є розмірковування, соціально-психологічної та документальної – сюжетна і психологічна дії. Ці два різновиди повісті переважно апелюють до почуттів, детективна – до розуму. Важливою особливістю сюжету детективу є його нормативність і жорсткість конструкції. Різняться ці жанрові різновиди і способом організації просторово-часових відносин: у детективній історико-пригодницькій повісті час ніби йде назад, йому притаманна зворотна хронологія подій. У двох попередніх – події відбуваються в хронологічному порядку. Тому в їх сюжеті закладена можливість продовження пригод героя: у них можлива значна кількість подій, що зображуються, оскільки їх виклад подається послідовно і можна довільно примножувати кількість перешкод, які доводиться долати герою. Головна ж структурна особливість детективу – обмеженість кількості подій і ситуацій, міра насиченості подіями. Зазначена властивість пов'язана з особливістю читацького сприйняття, його логічним мисленням: він може оперувати тільки порівняно невеликою кількістю фактів і подій, щоб не втратити основну нитку логічної розповіді, оскільки перевантаженість інформацією таїть у собі можливість втрати інтересу до оповіді. Детектив як жанрова форма історико-пригодницької повісті поглиблено проникає в діалектику типових характерів і обставин. У розвитку детективу момент динаміки відчувається значно сильніше, ніж статично.

Елемент таємниці відіграє значну роль в усіх трьох жанрових формах, однак його

жанроутворююча роль різна. Таємниця в детективі пов'язана з прихованим від читача ходом думки слідчого – це таємниця минулого, того, що вже відбулося (злочини завжди таємничі). Таємниця є основою оповідної структури детективної повісті, оскільки вона присвячена розслідуванню злочину, скоєного невідомо ким і невідомо, з яких причин, тощо. Розкриття таємниці відбувається поступово, поетапно і лише у фіналі розповіді (Семен Ордівський «Багрянний хрест», «Срібний череп», «Чорна ігуменя»).

Таємниця ж соціально-психологічної та документальної повістей є одним із елементів сюжету, елементом дії та виникає навколо події або героя. Вона може бути розкрита під час оповіді, але інтерес у читача не зникає, оскільки осередком сюжетного руху є пригода, а не таємниця.

Відрізняється і характер інтересу читача до героя – в соціально-психологічній та документальній історико-пригодницькій повістях герой цікавить читача як особистість активна, діюча, в детективній – як особистість аналітично мисляча, здатна розкрити загадки і основну таємницю.

Звичайно, українські детективні історико-пригодницькі повісті ми не можемо повною мірою віднести до історичного детективу. Найвні елементи цього жанру (таємниче вбивство, розслідування, несподівані зустрічі, непередбачувані події (втечі, переслідування), загадкові знаки та символи, розгадування численних «шарад»), які, як правило, є рушійною силою сюжету, у вітчиз-

няних детективних повістях поступаються місцем нагальнішим питанням щодо духовної єдності української нації, боротьби за державність України.

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи, маємо можливість зробити висновки, що широке розмаїття жанрових різновидів в історичній прозі ХХ століття, про яке говорять укладачі сучасних типологічних класифікацій, у 20–30-ті роки в жанрі повісті ще не склалося. Звуження часових рамок розвитку жанру до двох десятиліть і проведений аналіз співвідношення історичної правди та авторської версії дають змогу виокремити жанрові різновиди, які широко продуковані історичними белетристами зазначеного періоду. Оскільки процес формування окремих жанрових різновидів не набув тоді остаточної завершеності, то доцільно говорити лише про ті різновиди, які вже були сформовані. На нашу думку, українська історико-пригодницька повість 20–30-х років ХХ століття представлена такими жанровими різновидами: соціально-психологічна, власне історико-пригодницька повість, детектив.

Головною типологічною особливістю соціально-психологічної історико-пригодницької повісті є художня спрямованість на широке охоплення дійсності, глибоке її дослідження, на відміну від власне історико-пригодницької з її першочерговим інтересом до однієї сфери життя, в якій розгортаються пригоди героїв, і детективу з його однобоким відображенням життя.

Список літератури:

1. Андрусів С. Мости між часами (про типологію історичної прози). *Українська мова і література в школі*. 1987. № 8. С. 16.
2. Білоус-Гарасевич М. Творчість Андрія Чайковського / М. Білоус-Гарасевич. *Ми не розлучались з тобою, Україно: Вибране (1952–1998)*. Детройт, США, 1998. 768 с.
3. Ганюкова К. Еволюція історичної повісті в українській літературі ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Дніпропетровськ, 2004. 218 с.
4. Дзюба І. Несходимі стежки минувшини: Пригодницькі мотиви в історичній прозі. *Київ*. 1986. №10. С. 86–95.
5. Нитченко Д. Елементи теорії літератури і стилістики. Мельбурн : Ластівка, 1979. 137 с.
6. Подолинний А. Капітан дитячої літератури : До 80-річчя від дня народження М. Трублаїні. Київ : Знання, 1987. 47 с.
7. Разживін В. До проблеми жанрової диференціації в українській історичній повісті 20–30-х років ХХ століття. URL: <http://litzbirnyk.com.ua/wp-content/uploads/2013/11/19.4.7.pdf> (дата звернення: 10.04.2019).
8. Сиротюк М. Українська історична проза за 40 років. Київ : Радянський письменник, 1958. 335 с.
9. Слабошпицький М. Історична й історико-революційна проза. *Радянське літературознавство*. 1981. № 5. С. 22–30.
10. Тамарченко Н. «Капитанская дочка» и судьбы исторического романа в России. *Известия Академии наук. Серия литературы и языка*. 1999. Т. 58. № 2. С. 44–53.
11. Ткаченко А. Мистецтво слова: Вступ до літературознавства : підручник для студ. вузів з гуманітарних спеціальностей філологія, журналістика, літературна творчість. 2-е вид., виправл. і доповн. Київ : Київський університет, 2003. 448 с.

ЖАНРОВЫЕ МОДИФИКАЦИИ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИКО-ПРИКЛЮЧЕНЧЕСКОЙ ПОВЕСТИ 1920–1930-Х ГГ.

В статье анализируем эволюцию историко-приключенческой прозы, в частности исследуем развитие украинской историко-приключенческой повести и пытаемся выделить ее жанровые модификации.

Ключевые слова: жанр, историческая проза, историко-приключенческая повесть, модификации.

GENRE MODIFICATIONS OF THE UKRAINIAN HISTORICAL AND ADVENTURE STORY OF THE 1920–1930ES

In the article we analyze the evolution of historical and adventure prose, in particular, we research the development of the Ukrainian historical adventure story and try to identify its genre modifications.

Key words: genre, historical prose, historical and adventure story, modifications.